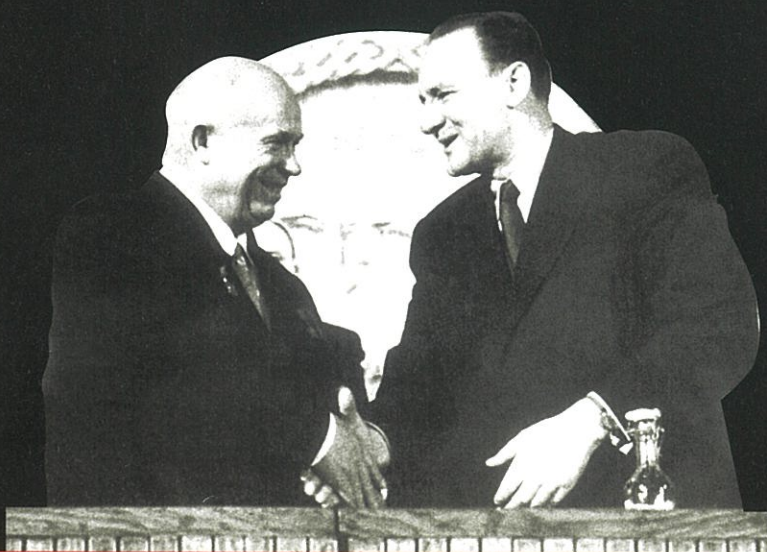

SZABÓ MIKLÓS

A KLASSZIKUS KÁDÁRIZMUS

Abban nincs különösebb vita, hogy az '56-os forradalom leverését követő bő három évtizedet bízvást elnevezhetjük arról a személyről, aki akkor diktátorként az ország élén állt és lényével mintegy jelképe lett ennek az időszaknak. Ahogy beszélünk Ferenc József-korszakról, Horthy-korszakról, Rákosi-korszakról, ugyanúgy beszélhetünk Kádár-korszakról is. Nehezebb kérdés abban állást foglalni, hogy volt-e „kádárizmus”. S ha igen, akkor mi jellemezte kiforrott, érett, klasszikus formájában?

„Az eddigi úton megyünk tovább, azt a politikát
valósítjuk meg, melyet népünk helyesel, támogat.”
(Kádár János, 1960)

Volt-e a Kádár névvel jelzett időben a magyarországi szovjetblokk-konform uralomfenntartási modellnek olyan rendszervonása, amely markánsan megkülönbözteti a többi blokkország hatalomfenntartási gyakorlatától? A kérdés politikai aktualitását természetesen az adja, hogy a „kádárizmus” (feltételezve, hogy volt ilyesmi) a „Brezsnyev-kori pangás” „sajátos magyar útjának” tekinthető-e, vagy az 1989–90-es rendszerváltás előtörténetét képezi. Az utóbbi felfogás szerint a szovjetblokk-konform felszín alatt alakult-érlelődött az 1990 utáni rendszer – mint a kapitalizmusembrió a feudalizmus méhében –, és a kádári hatalom szerepe az volt, hogy elrejtve megóvja a születendő „felemásan polgárosodott” kisdedet a moszkvai Heródestől. E sorok írója előljáróban leszögezi, hogy az elsőként említett álláspontot fogadja el: a Kádár-uralmat a Brezsnyev-kori pangás sajátos magyar útjának tekinti.

A KORSZAK SZAKASZOLÁSA

A nyitó és a záró szakasz meghatározása egyértelmű. Az első periódus a *Megtorlás és a konszolidáció, 1956–60* címet viselheti. Tartalmazza a forradalmat hordozó erők utóvédharcának felszámolását (ezt szolgálta a forradalmárokkal szembeni megtorlás), az állam-szervezet működőképességének visszaállítását, valamint annak tudatosítását, hogy ezt a működőképességet szervezett ellenállás már nem tudhatja megszüntetni (ez volna a konszolidáció). A második periódus elnevezése lehetne ezen írás címe: *A klasszikus Kádár-rendszer, 1960–68*. Erről bővebben alább.

A harmadik periódus elnevezése: *A mechanizmusreform kudarca és a második gazdaság, 1968–85*. Ez azt a hosszú időszakot foglalja magában, amikor a rendszer – felismerve gazdasági mechanizmusának alacsony hatékonyságát – a hatékonyságot előbb a „szocialista” államgazdaság piaci alapokra helyezésével próbálta növelni, azonban hamarosan rádöbbsent, hogy egy ilyen mechanizmus a politikai pluralizálódás veszélyét is magában rejt, ezért feladta reformjának megvalósítását. A hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig a vezetés az államgazdaság pórusaiban kialakult csökevényes magánkisgazdaságra próbálta áthárítani a „rendszer” gazdasági szanalásának feladatát. A záró szakasz el-

nevezése kézenfekvő: *A Kádár-rendszer válsága, 1985–89*.

AZ AMNESZTIA

A forradalmat követő megtorlás során bebörtönöztek közkegyelemben részesítése eredetileg a konszolidáció betetőzése volt, de eleve több lett belőle. Az amnesztiának volt külpolitikai háttere is: a Nyugat ehhez a látszatfeltételhez kötötte, hogy az ENSZ napirendjéről levegység a „magyar kérdést”. A Nyugat koegzisztálni akart, nem hidegháborúzni. Nem lehetett kétséges, hogy a magyar ügy rég elaludt, napirendről történő levétele üres formalitás volt már, ezért ennek jelentőségét nem volna helyes eltúlozni.

A Kádár-vezetés láthatóan akarta az amnesztiát, a külpolitikai szempont legfeljebb az esetleges szovjet ellenzés kiiktatása miatt lehetett fontos. A közkegyelemmel a diadalmas hatalom a fegyveres, majd a politikai ellenállás felszámolása után az érzelmi ellenállásnak is véget kívánt vetni. A hatalmi konszolidáció után érzelmi konszolidációt, később használt találó kifejezéssel: jó politikai „közérzetet” is akart. A Kádár-hatalom és a társadalom viszonyára szokás a kompromisszum kifejezést alkalmazni, és gyakran használják a „kiegyezés” formulát is ('67-es kiegyezés – '57-es kiegyezés).

Az amnesztia nem kiegyezés volt, hanem a magyar társadalom emocionális kapitulációja. A megvert társadalom nem úgy értelmezte a közkegyelmet, mint győzelmét abban az értelemben, hogy „lám, nem merték tovább fogva tartani az '56-osokat, nem merték tovább kihívni maguk ellen a népharagot”, hanem – a valóságos helyzetnek megfelelően – a következőképpen: „annyira nyeregben érzik magukat, hogy a politikai foglyok szabaddá helyezésében sem látnak már politikai kockázatot”. A rendszer pontosan ezt a megítélést akarta elérni az amnesztiával, és ez tökéletesen sikerült is.

Az amnesztia azonban nem csupán ennyit jelentett. Az „ellenforradalmi” hatalom a pacifikáló lépéssel áttért az uralomfenntartás lényegileg új módszerére. Arra a módszerre, amelyet ma „puha diktatúrának” szokás nevezni. Az amnesztiát azonnal követte a „megbékélési politika”. A szabaddá kerültek nem marginalizáltak, hanem viszályesztették a társadalmi munkamegosztás struktúrájába. Általában

mindenkit abba a szélesebb kategóriába, ahová végzettsége szerint tartozott. A „flekkesek” a korábbinál rosszabb helyzetbe kerültek, vezető beosztást nem kaphattak, de látni lehetett, hogy nem lesznek kiteve olyasféle hajsának, amelyet a Rákosi-rendszer idején mindennemű politikai kompromittáltság maga után vont. Sőt, az is érzékelhető volt, hogy hosszabb távon a börtönviselték az érvényesülési esélyből sincsenek végleg kizárva. A diplomásokat nem száműzték fizikai munkába – ahogyan azt 1968 után a Husak-rezsim tette –, sőt meg is akadályozták, hogy egyesek tiltakozásul ezt tegyék (1958-ban MÜM-rendelet tiltotta meg, hogy diplomást fizikai munkára felvegyenek). A rendszer abban látott veszélyt, ha az üzemekben, „sittes” értelmiségiek körül „véleményformáló góccok” alakulhatnak ki.

Ez a stratégia a Kádár körül kialakult vezetési mag: Marosán (!), Biszku (!), Szirmai, Aczél vonala volt, amely a rendszer szélesebb bázisán erős ellenállásba ütközött. A párt- és erőszakszervezeti funkcionáriusok, illetve a Rákosi-rendszerben szocializált „vonalas” párttagok zöme már a megtorlást is túl enyhének találta. Teljes körű megtorlást kívántak, Kádárék viszont felvették, hogy csak „tizedelés” jellegű, részleges megtorlás valósítható meg. Az amnesztiát a vonalasok az „ellenforradalommal” szembeni elvtelen békülékenységgel, az ellenség előtti kapitulációként éltek meg, és a kulisszák mögött szembefordultak vele.

A DESZTÁLINIZÁLÁS UTOLSÓ HULLÁMA

A szoros értelemben vett hatalmi központnak és szélesebb apparátusbeli és „mozgalmi” bázisának helyzetmegítélésében szakadék mélységű különbség volt. Az előbbieket a maximális elnyomás kiváltotta elégedetlenségben látták a rendszer számára a kockázatot, az utóbbiak a „gyeplő lazításában”, az elnyomás csökkentésében. Mindebben szerepet játszott a forradalom kiváltotta sokkra reagáló bosszúvágy, a restaurációs indulat, amely visszakívánta mindazt, amit a „vonalasok” 1948–53 között normálisnak fogadtak el, és nem csekély mértékben az aggodalom, hogy a „funkciók” 1956 előtti privilégiumai a „nem vonalas” rétegeknek tett engedmények által csökkenni fognak.

1961-ben a hadsereg vezérkari főnöke, Dapsi Károly körül szervezkedés bontakozott ki, amely a „revizionista” Kádár-vezetés puccsszerű eltávolítását tervezte. Az erőszakszervezetek berkeiből jelentős körök kapcsolódtak be a szervezkedésbe. Moldova *Elbocsátott légioja* valószínűleg ennek a szervezkedésnek egy szegmentumáról ad palackposta-híradást. Politikai vezérjelöltként a szervezkedés élére keveredett Olt Károly, az Egyházügyi Hivatal elnöke. A szervezkedők a következményekből ki-vehetően Münnichet tervezték Kádár helyére állítani.

A Kádár-vezetés retorziója úgy hatott, mintha az aktuális szovjet „kampány” gyűrűzött volna be a magyar politikai életbe. Az SZKP 1961-ben tartott XXII. kongresszusán zajlott le az utolsó desztalinizációs hullám. Ekkor távolították el Sztálin bebalzsamozott testét Lenin mellől a mauzóleumból. Az MSZMP KB is meghozta az utolsó desztalinizációs határozatot: ekkorra időzítették Rákosi és Gerő kizárását a pártból. A határozat elrendelte, hogy akik koncepciós perek előkészítésében és lebonyolításában vettek részt, nem lehetnek tagjai fegyveres és igazságszolgáltatási szervezeteknek. Figyelmeztetés volt ez a szervezkedők számára.

SZÉLLEL SZEMBEN NEM LEHET

A mezőgazdaság kollektivizálása is a megbékélés stílusában zajlott le. A falu népét ekkor is beteretelték a termelőszövetkezetekbe, mint 1950–53 között. A belépés semmivel sem volt önkéntesebb, mint Rákosi idejében, de az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a megfélemlítés inkább patriarchálisan „kedélyes” volt, mint kemény terrorral rémisztő. A falu kulcsembereit nem internálták, hanem egy rendőrautó elvitte őket, és mire egész napos csárdai itatás után részegen hazakerültek, a falu már aláírta a belépési nyilatkozatot.

A presszionális technikájánál azonban jóval fontosabb volt, hogy a kádárista kollektivizálást nem azzal a módszerrel készítették elő, mint Rákosi idejében vagy a blokk többi országában (Lengyelországot kivéve). Az előkészítés mindenütt ugyanaz volt: az egyéni parasztgazdaságokat beszolgáltatással és agyonadóztatással tönkretették, hogy mire a kollektivizálási kampány megindul, a parasztok már szabadulni igyekezzenek földjeiktől. Ezzel persze

azt érték el, hogy a kollektív gazdaságok mindenütt tönkrement mezőgazdaságot vettek kezelésbe, és ezt az indulási hátrányt a szocialista mezőgazdaság soha nem tudta behozni.

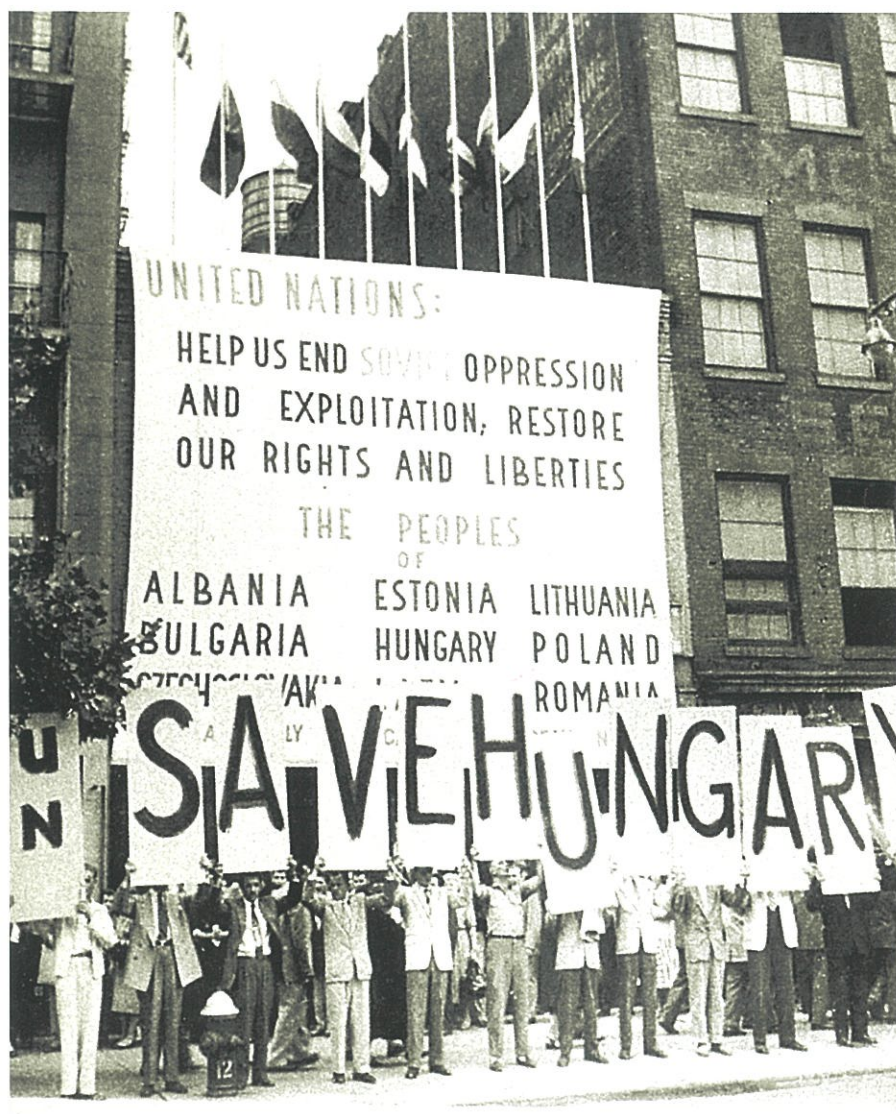
Magyarországon ezzel szemben a forradalom utáni konszolidáció politikáját falun azzal támasztották alá, hogy jelentős engedményeket tettek az egyéni gazdálkodásnak. Eltörölték a begyűjtést, csökkentették a földvásárlás korlátozását, sőt lehetővé tették, hogy magánkisgazdaságok mezőgazdasági gépeket vásároljanak. A magyar tsz-ek nem tönkrement gazdaságokat vettek birtokba, és ez alapjául szolgált annak, hogy a hetvenes évekre a magyar mezőgazdaság – egyedülként a térségben – sikerághat lett.

A parasztságot könnyebben lehetett a hatvanas évek elején a „közösbe” trelni, mint 1951-ben az akkori terrorral. Ennek oka az 1956-os vereségélmény volt. A magyar nép 1951-ben

még várta az amerikai felszabadítást, 1960-ban viszont nyilvánvaló volt, hogy ez a rendszer belátható időn belül nem változik meg. A traumatikus élmény 1957. november 7-én az első szputnyik fellövése volt. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nem létezik már amerikai katonai fölény. Legalábbis nem akkora, amekkora elég volna ahhoz, hogy a „ruszkikat” kikényszerítse a térségből. Széllel szemben pedig...

A remény és a reménytelenség történelemformáló erő. Világos után íródott egy új strófa a *Kossuth-nótához*: „Ne ásd el a fegyveredet, elásd a reményedet. Ha a reményed elásod, Görgei lesz a barátod” (a tisztelt olvasó ezúttal tekintsen el a Görgei-értékeléstől). 1953-ban az ország a „júniusi út” mögött sejleni

New York-i szimpátiatüntetetés a magyar forradalom mellett (1957)

Családlátogatáson. A jó atya a nép körében

vélte a „világhelyzet” kényszerét. 1960-ban a megváltozott világhelyzet okozta reményvesztés volt a fundamentum, amelyre a „kádárizmus” erősde felépült.

A TÁRSADALOM DEPOLITIZÁLÁSA

A Kádár-vezetés az 1956 utáni konszolidáció idején letett arról, hogy az 1953 előtti gyakorlatot folytatva a megtört és megfélemlített lakosságot a rendszerrel szembeni lojalitás szüntelen képmutató kifejezésére kényszerítse. Megelégedett azzal, ha a nép lemond a politikai ellenállásról. Ezt kezdetben valószínűleg átmeneti taktikai magatartásnak szánták, amely után idővel visszatérnek a „szabályos” módszerhez: a vezérkultuszhoz, a szemináriumokon való szerepléshez, a „társadalmi munkához”. Az 1957–59-es évek tapasztalatai arról győzték meg a hatalmi központot, hogy az eredetileg pótmegoldásnak szánt eljárás „jobb,

mint az eredeti”. Mai szociológiai nyelven szólva: a nép politikai közömbössége „funkcionálisabb” a hatalomgyakorlás sűrűdásmentességét tekintve, mint a kikényszerített lojalitás.

A nem teljes körű, csupán tizedelés mértékű megtorlással, majd az amnesztiaival szembeni káderellenállás pedig egyenesen azt mutatta, hogy a „klasszikus” vonalas magatartás diszfunkcionálisabb a hatalmi központ rugalmas manőverezése szempontjából, mint a cinikus vagy pragmatikus semlegesség. Az amnesztia után kiépült klasszikus kádárizmus legfontosabb jellemvonása az lett, hogy a „vonalas” azonosulást csak a pártfunkcionáriusoktól és a fegyveres erőszakszervezet tagjaitól követelte meg, a néptömegek esetében nem csupán eltűrte, hanem hallgatólagosan a kíváncsok állampolgári magatartásnak tekintette a politikai semlegességet.

A társadalmi magatartásmodell megkettőződésével a funkcionárius elit mintegy kasztszerűen vagy rendi jegyekkel elkülönült a profán tömegtől. Ez önmagában is privilegizált helyzetet jelentett a számára. Ezt a közömbösítő vonalat fejezte ki jelszószerűen a

nevezetes kádári lózung: *„Aki nincs el-lenünk, az velünk van.”* Ez a gyakorlat megfelelt a blokkországok fejlődése 1953 utáni szakaszának. Ekkorra mind a Szovjetunióban, mind pedig a népi demokráciákban felépült a nehézipari bázis. Az elnyomás maximalizálására – hogy rákényszerítsék a lakosságra a „szocialista iparosítás” terheinek elviselését – már sehol nem volt szükség. Célszerűbb volt olyan mértékűre „optimalizálni” az elnyomást, amely a lakosságban esetleg jelen lévő politikai feszültséget minimalizálja.

A vonalas magatartás „klasszikus” formája a többi „testvérországban” is átadta a helyét – mint a profán néptömetől megkövetelt magatartás – a politikai közömbösségnek. A kádárizmus tehát csupán megelőzte a többi blokkországot ennek az uralomfenntartási modellnek a kialakításában. E több vonatkozásban „tabula rasa” szituációban a „Kádár-rendszer” mintegy ennek a modellnek „klasszikus”, leginkább kifejlett esete lett.

A későbbiekben az is nyilvánvalóvá vált, hogy a vonalasság azért is diszfunkcionális, mert a vonalas hajlamos arra, hogy a szocialista valóságot szembe-

sítse a szocialista eszményekkel. Ez a hetvenes évekre már szinte elhajlásnak számított, mivel akkorra hivatalosan is manifesztálódott a vezérországban, hogy a szocializmus egyetlen kívánalomnak felel meg kötelezően: létezik.

1957-ben a társadalom politikai semlegesítésének első lépése a háborítatlan magánélet biztosítása volt. Nem szerveződött újra az 1953 előtti munkahelyi „közösségi élet” (korábban az ebben való részvétel mértéke alapján a kádereken rendszeresen osztályozták az alattvalók elkötelezettségi fokát). 1957-től nem kellett *Szabad Nép*-félőrára és ideológiai képzésre járni, nem volt többé sem MHK (Munkára, harcra kész!), sem vasgyűjtés, sem énekkar. Munkaidő után a dolgozó mehetett haza vagy a kocsmába. A hetvenes években ez már természetes volt, de ekkor – 1957-ben – pszichikai hatása megközelítette a jobbágyszabadítását.

AZ ELLENSÉGKERESÉS VÉGE

Az átörökölt és az '56 utáni leszámolást végrehajtó államvédelmi apparátus számára az amnesztia kezelése jelentette a kihívást, hogy elnyomási módszereiben alkalmazkodjék az új viszonyokhoz. A „megbékélési”, tehát semlegesítési politikára átvált uralmi központ az amnesztia után azt követelte államvédelmetől, hogy alakítsa ki a semlegesítési politikával összhangban lévő, „puha diktatúra” rendőrállamiságot. Az államvédelem nehezen igazodott az új helyzethez. Az amnesztiára reagálásként igazolni próbálták: az amnesztia nem azt jelenti, hogy ezentúl nincsen „ellenség”. Kezdetben érthetően az amnesztiával szabadultakat próbálták potenciális ellenséggé elfogadtatni a politikai apparátus beavatott tagjaival.

Kampány indult az államvédelmi-igazságszolgáltatási apparátusban, hogy amnesztiával szabadultakat beugrassanak valami újabb jelentéktelen ügybe (lehetett közbüntényes ügy is), és ezen a címen letöltethessék velük az amnesztiával elengedett büntetési időszakot. Az amnesztia ugyanis egy átmeneti időre feltételes: ezalatt újabb „cselekmény” elkövetése esetén le kell ülni az amnesztiával elengedett büntetést. A kampány azt célozta, hogy egy néhány hónapos izgatási ügy kreálásával leültesse a szabadulttal elengedett éveit.

A pártvezetés azonban beavatkozott a kulisszák mögött zajló eseményekbe, és leállította a kampányt. Ezzel azt is

világossá tette az államvédelem fejesei számára, hogy a volt ötvenhatosokat, azok közül is főleg az értelmiségi pártellenzékiet, a Nagy Imré-s „revizionistákat” az új helyzetben nem kezelhetik már ellenséggé. A megbékélési kampánynak éppen ők a kedvezményezettjei. A „szervnek” más ellenség után kellett néznie. Megcsinálták a „zuglói nyilaspert” annak érzékeltesítésére, hogy még mindig van megbújt, leleplezendő ellenség, és valamivel később, 1967 elején megpróbálkoztak egy klerikális üggyel: a Baradla-barlangban történt szerencsétlenség (a pannonhalmi bencés gimnázium egyik barlangtúráján teste hirtelen lehülése következtében több iskolás életét vesztette) ürügyén perbe fogták a szerzetes testnevelő tanárt. A publicisztikai hangulatkeltés azt próbálta érzékeltetni, hogy a baleset valamiféle milícia-kiképzés-jellegű gyakorlat következménye volt. A próbálkozás látványos kudarcba fulladt. A barlangászok és az orvosszakértők kiálltak a tanár mellett, akit fel kellett menteni.

1966-ban a kulisszák mögött a hatalmi központ félreérthetetlen jellel

utasított az ellenségkeresés leállítására. Csendes Károly legfőbbügyész-helyettes egyik beszédében azt mondta, hogy a politikai vicc mesélése kimeríti az izgatás bűncselekményének tényállását, és egy vonalas szempontból problematikus szindarabról szintén azt állította, hogy a mű voltaképpen izgatás. Kádár egy beszédében erre indirekt módon azzal reagált, hogy a politikai vicc mesélése nem bűncselekmény, és elhatárolta magát azoktól, akik esztétikai problémákat „ügyeszi eszközökkel” akarnak megoldani. A rendőrállamiság új eljárási modelljének a régi anekdota tekinthető, amely szerint a kínai császár orvosai állandó fizetést kaptak, amelynek folyósítását felfüggesztették arra az időre, amíg a császár beteg. A „szervtől” a kádárizmus immár nem azt várta, hogy ügyek kreálásával igazolja létjogosultságát és fontosságát, hanem azt, hogy ne legyenek ügyek. Az államvédelmi siker mértéke a továbbiakban

Előrelépés az életszínvonal-politikában:
a háztartási gépek térhódítása

az volt, hogy nincsenek politikai esetek. Ha mégis akadnak, akkor a „szerv rossz munkájának” következménye, hogy nem tudta azoknak elejét venni.

Azonban a puha diktatúra is rendőrállam. A társadalom teljes körű elnyomásának potenciálja megmarad, fennáll a lehetőség a lakosság „teljes körű” biztonsági ellenőrzésére, de ezt a potenciált a hatalom csak korlátozott mértékben alkalmazza, nem fejt ki vele akkora elnyomást, amekkorára az képes. Az már rendszerváltó követelés, ha felmerül, hogy az elnyomó potenciált redukálják. A puha diktatúra, a Kádár-rendszer logikájából következően az elnyomógépezet fennmarad, és olyanok működtek, akiket a kemény diktatúrák represszió gyakorlásának osztályharcos ethoszában szocializáltak. A rendszer nem vonhatja felelősségre az egykori koncepciók percek kompromittáltjait, mert ezzel azt a módszert dezavualná, amelynek esetleges alkalmazásáról a puha diktatúra sem mondhat le.

A kemény diktatúra megvalósítására használható apparátus hüvelybe tett kard, amely a fogason függhet, de a rozsdá nem marhatja szét. Ez az így és erre a feladatra (is) szocializált apparátus a kádárizmus szervesileg integrált belső ellenzéke, amely mindvégig politikai harcot folytat a rendszer keményebb diktatúrává alakításáért. Az 1953 előtti klasszikus sztálinizmus visszaállításában azonban ez az erő sem érdekelt, a hatalmi központtól ezek az apparátusok szintén rendi előjogokat követelnek, és nem kívánják, hogy őket is alávegyék a koncepciók percekben végződő periodikus tisztogatási akcióknak. A mintát a „normális” (immár a maguk módján szintén puha diktatúrák) népi demokráciák: Ulbricht, majd Honecker NDK-ja és Novotny, majd Husák Csehszlovákiája jelentik, amelyekhez képest a kádári puha diktatúrát „túlfejlettnek”, jobboldali elhajlásnak tekintik.

A GULYÁSKOMMUNIZMUS ÁRA

A rendszer életszínvonal-politikája el akarja kerülni azt a folyamatos ellátási feszültséget, amelynek döntő része volt az '56-hoz vezető elégedetlenség kialakulásában. A vezetés a hatvanas évek elejétől igyekezett biztosítani az alapellátás folyamatosságát, tehát a sorban állás kiiktatását és a hiánycikkek mértékének csökkentését. Nyuga-

ton ezt nevezték el „gulyáskommunizmusnak”. Ezt a „klasszikus” időszaknak tekinthető hatvanas években a „rendszer” azzal érte el, hogy a korábban eltúlzott felhalmozási hányadot erőteljesen csökkentette. A nehézipari kapacitás egy részét véglegesen redukálták: a beruházási javakat előállító termelési apparátus egy részét fogyasztási cikkek termelésére állították át.

Az országnak a hatvanas évek első harmadáig gyakorlatilag nem voltak katonai kiadásai, a forradalmat követően ugyanis leszerelték a forradalom oldalára áttért és politikai kockázatot jelentő hadsereget. A sorköteleseknek csak töredékét hívták be, csupán a hadsereg infrastruktúráját tartották fenn. Ebben az időszakban a hadiipari termelés leállt, sőt a hadiipar egy részét a Kádár-rezsim véglegesen civil termelésre állította át. A „vadásztölténygyár” ekkor alakult át a rádió-, majd tévékészülékeket gyártó Videotonná.

A rendszer azonban nem tarthatta fenn ezt az állapotot nagyságrendekkel történő termelékenység-növelés nélkül. Az addigi termelékenység mellett a gazdasági növekedés ilyen mértékű

csökkentését hosszú távon nem lehetett folytatni. Az életszínvonal művi emelése a továbbiakra nézve komoly következményekkel járt. Beteljesült Rákosi elvtárs átkja: a Kádár-rendszer valóban felfalta az „aranytojást tojó tyúkot”. Fontos beruházások maradtak el az életszínvonal-emelésre készítő latens közhangulati nyomás miatt, elsősorban az infrastruktúra fejlesztése területén. A rendszerváltás idején is meglévő telefonhiány oka a fejlesztés akkori elmaradása volt.

A klasszikus kádárizmusnak rendszerezévé vált, hogy az életszínvonalat a fölé a szint fölé emelje művi beavatkozással, amely szint az ország gazdasági teljesítményéből „természetesen” adódott volna. A kádárizmus politikai kockázatot érzett az olyan életszínvonalban, amelyet nem emelnek a teljesítményből adódó szint fölé. Ezt szolgálta a hatvanas években a beruházási ütem visszafogása és a nehézipari kapacitás egy részének „életszínvonal-termelésre” való átcsoportosítása, a hetvenes években az eladósodás a Nyugat felé.

A politikai közömbösítés fontos eszköze volt a „dezideologizálás”. Ennek

első lépései közé tartozott, hogy a rendszer lemondott a sikerpropagandáról. Ezt a forradalom után szintén átmeneti megoldásnak tekintették, ám a pótszer jobbnak bizonyult annál, amit pótol. A kádárizmus legjellegzetesebben a sikerpropaganda elmaradásában különbözött a többi blokkországtól, ahol a sikerpropaganda a totalitarizmusról a paternalizmusra történt áttérés idején is fennmaradt. A többi blokkországban a cenzúra gyakorlatának gerincét képezte a sikerpropaganda és a részletfogyatékoságok (nem jár a lift, az SZTK-rendelő túlzsúfolt, nem kapni WC-papírt) bírálata arányának meghatározása a tömegkommunikációban. Magyarországon nem volt sikerpropaganda, ezért a részletbírálat – noha aránya nem múlta felül a blokkon belüli átlagot – túltengőnek hatott, hiszen nem ellensúlyozta az „eredmények” felnagyított népszerűsítését.

NEUTRALIZÁLÓ RÉTEGPOLITIKA

A rendszer „rétegpolitikájának” is a semlegesítés volt a szervező elve. A legfontosabb megnyerendő rétegnek a hatvanas években a szakértelmiség, azon belül elsősorban a műszaki értelmiség számított. A Rákosi-rendszer „munkasztárja” a bányász volt, a Kádár-rendszer klasszikus szakaszáé a mérnök. Már a konszolidáció időszakában megtették ennek a rétegnek azt az engedményt, hogy a „nómenklatúraszint” alatti munkahelyi vezető posztokat megnyitották a pártonkívüliek előtt. A vezetés nyugtalanul érzékelte, hogy az akció túl jól sikerült. A mérnökök boldogan éltek a lehetőséggel, és nem igyekeztek a pártba belépni. A hatalom további engedménnyel próbálta magához édesgetni ezt a kulcsfontosságú foglalkozási csoportot, és kitalálta számára a Nyugatra utazás korlátozott lehetőségét, a háromévente (nem automatikusan, állampolgári jogon, hanem eseti engedélyezéshez kötötten) felhasználható „kék útlevelet”. Ez arra is rávilágít, hogy artikulált követelés nélkül, diffúz közegellenállás-szerű nyomással a hatalomtól „kedvezményeket” lehetett elnyerni.

A konszolidáció után a politikai szembenállás veszélyét magában hordozó, „alkotó értelmiségnek” becézett véleményformáló értelmiség pacifikálására és neutralizálására alakult ki az Aczél nevéhez kapcsolt értelmiségpo-

litika. Az irodalmi és a művészeti élet politikai semlegesítésének módszere a „3 T” néven ismertté vált cenzúragyakorlat volt. A mindenkor cenzúragyakorlat lényegét jelentő tiltás és engedélyezés („támogatás”) mellett a harmadik lehetőség, a „tűrés” jelentette a fellazító nóvumot.

A középső T alkalmazása esszenciálisan mutatja meg a politikai közömbösítés mibenlétét. A tűrt kategória olyan irodalmi és művészeti, valamint egyéb szellemi alkotások engedélyezett, hivatalos keretben történt közreadását jelentette, amelyek szellemisége nem állt összhangban a hivatalos ideológiával, de a hatalom számára politikai veszélyt nem jelentett. Ez a gyakorlat fejlődött a hetvenes évekre azzá a doktrínává, amely szerint a szellemi élet területén a rendszer lemond a marxizmus eszmei monopóliumáról, csupán a hegemóniára tart igényt.

A neutralizálás gyakorlatát a tudományokra vonatkozóan a „tudománypolitikai irányelvek” szabályozták. Az alap-

elv: „a kutatás szabadsága – a közlés felelőssége” azt jelentette, hogy a kutatók „belső anyagként” mindent megírhatnak (ez ugyan jelenthette azt, hogy a kutatási jelentést „titkosították” és a továbbiakban a jelentés szerzője sem olvashatta el újra), viszont nem publikálhatják azt, amit a hatalom a maga szempontjából kockázatosnak ítélt.

A munkáspolitikai proletárdiktatúra uralkodó osztályának a magánereből történő lakásépítés engedélyezését adta. A lakásra váró fiatal munkaerő megszabadult attól a tehertől, hogy éveken át várakozzék az állami lakás kiutalására, és ha hajlandó volt összpórolni az árát és munkaidőn túl munkát fektetett az építkezésbe, otthont építhetett magának. Az engedmény sikere óriási volt. A társadalom a lehetőséget szabadsága jelentős bővüléseként

Előrelépés az életszínvonal-politikában:
a háztartási gépek térhódítása

A Nemzeti Színház művészei
az 1960. május 1-jei felvonuláson

élte meg. A manipulációnak ugyanaz az esete volt ez, mint a kapitalista „munka világában” a század elején a teljesítménybér. Akkor az amerikai munkás csak azt látta, hogy a darabbér bevezetésével többletmunka esetén többet kap, és nem vette észre, hogy többet dolgozik, mint amennyivel nő a bére. Ugyanígy a magánéros lakásépítő is örült, hogy megszabadult a sokéves várakozástól és a hivatal packázásától: a privilégiumos, protekciós-korrupciós lakáselosztásnak való kiszolgáltatottságtól. Abba már nem gondolt bele, hogy így lakását kétszeresen fizetteti ki vele az állam, hiszen munkabérének kiszámításakor kikalkulálta belőle annak az állami lakásnak a költségét, amelyet így nem kapott meg a lakásépítő.

Az intézkedés tökéletesen pacifikált és neutralizált. A magánéros lakásépítő nem békétlenkedett amiatt, hogy az állami lakás az alkotmány szellemében

mintegy állampolgári jogon járna neki, hanem boldogan építette otthonát – túlfeszítve erejét és túllépve lehetősége kereteit. A magánéros lakásépítés konjunktúrát teremtett a magán-kisgazdálkodás számára. Nagyrészt a lakásépítés kínálta lehetőségre épült rá az a félig bűjtött magánkisipari tevékenység, melyet később „második gazdaságnak” neveztek.

A parasztpolitika biztosította a tsz-be kényszerített parasztok számára a háztáji parcellát. A háztáji nem a kádárizmus találmánya volt, hanem a szovjet kolhozrendszeré. A magyar helyzet abban különbözött némileg a többi blokkországtól, hogy míg azokban általában amolyan „húzd meg – ereszd meg” gyakorlattal hol engedték a háztájit, hol az elsorvasztására törekedtek vagy éppenséggel betiltották, Magyarországon világos volt a tsz-parasztok számára, hogy ez az engedmény tartós privilégium, amit a hatalom nem fog visszavenni. Ennek megfelelően a hetvenes évekre a háztájit a „szocialista gazdaság” szerves részeként integrálták a hivatalos ellátási rendszerbe.

A SZOVJET BLOKK SZÉTFEJLŐDÉSE

A Kádár-modell nem került ellentétbe a szovjet blokk egész gyakorlatával, mert a blokk 1956 után jelentős változásokon ment át, amelyek következtében a Kádár-Magyarország nem ütött el olyan mértékben és oly módon a többi szocialista országtól, hogy az olyasféle politikai veszélyt jelentett volna a blokk fennmaradása szempontjából a Szovjetunió számára, mint az 1956-os magyar forradalom és a csehszlovákiai demokratizálódási folyamat. 1956-ig a szovjet blokk szorosan összehangolt cselekvési egységet jelentett. A kurzust Moszkvából határozták meg, és a „népi demokráciák” azonnal követték a moszkvai vonalat.

1945–48 között a vonal a szovjet befolyási övezet államaiban a koalíciós átmeneti rendszer volt. Jugoszláviát, amely nem követte a vonalat és azonnal sztálinizált, valamint egyebekben sem vetette alá magát Moszkva uralmának, kizárták a blokkból, és hidegháborút indítottak ellene. 1948–53 között minden népi demokrácia végrehajtotta az áttérést a sztálini modellre, majd 1953–54-ben átvették az „új NEP” vonalát, amelyről ezt követően 1955-ben visszatértek egy terrorista módszereiben enyhített sztálinizmusra. 1956-ban a parlamenti úton végrehajtott, majd 1957-ben visszarendezett forradalom által újjáformált Lengyelország és az ellenforradalmi kurzust végrehajtó Magyarország, amely a kurzus befejeződése után a fentebb jellemzett „kádárizmusra” tért át, másfajta népi demokráciákká vált, mint a „szabályos” úton haladó Csehszlovákia és Bulgária. Sajátos helyzete miatt az NDK eleve kicsit másféle népi demokrácia volt, mint a többi.

1957-től kezdve érlelődött, majd 1960-ban a kommunista pártok második, majd nem egyetemes zsinatán (az egyetlen egyetemes az 1957-es volt, amelyen még Jugoszlávia is részt vett) láthatóvá vált a Kínával küszöbönálló szakadás. Míg a Szovjetunió és az európai népi demokráciák túljutottak a szocialista nehézipar felépítésén és enyhíthettek, Kína éppen ekkorra érkezett el a szovjet első öt éves tervnek megfelelő feszített ütemű iparosítási szakaszhoz (Kínában az első öt éves tervnek a „nagy ugrás” és a „népi kohó” kampány felelt meg), melynek „politikai felépítményeként” a sztálinizmusnak különösen durva modelljét alakította ki. Ezáltal szembekerült Hruscsov desztálinizá-

ciós vonalával. Kína az autark, „önerős” szocialista építésre rendezkedett be, a Szovjetunió az USA-t kívánta termelési mutatókban utolérni. A „Nagy Sárkány” Tajvant akarta elfoglalni s ehhez újabb hidegháború kellett volna, a „Nagy Elefánt” viszont éppen a „békés egymás mellett élés”-re tért át.

Mindezek a „tábor” széteséséhez vezettek. Kína kivált a blokkból, s Albánia követte. 1961-ben a berlini fal felépítése végleg különleges blokkországgá alakította az NDK-t. 1963-ban Románia, hogy „megússza” a Hruscsov-vezetés által ráerőltetni szándékozott desztalinizálást és átmertse az 1953 előtti modellt, függetlenségi vonalra tért át. Célul tűzte ki, hogy Jugoszláviához hasonló, „el nem kötelezett” státust harcol ki magának, s a Varsói Szerződésben való közreműködését ennek szintjére csökkenti.

1968-ban bekövetkezett a parlamenti úton végbement csehszlovák forradalom, és a „prágai tavasz” országa a forradalom leverése után szintén sajátos karakterű blokkország lett. A blokk tehát a hatvanas évek végére végleg elvesztette 1956 előtti egységes arculatát. Az egyes népi demokráciákban az órák a hetvenes évekre már mind más-más zónaidő szerint jártak. Ez a blokkhelyzet mozgásteret adott a Kádár-vezetés számára, hogy a néptömegek politikai semlegesítésével gyakorolt uralomfenntartás módszerét továbbfejlesztve, a neutralizálásnak a többi blokkországhoz hasonlóan extrémnek ható túlhajtásából sajátos vonásokkal rendelkező rendszert alakítson ki.

A „KÁDÁRIZMUS” MINT RENDSZER

A kádárizmust olyanféleképpen írhatjuk le, ahogyan Marx a bonapartizmust jellemezte. E jellemzés szerint a „második császárság” olyan rendszert képezett, amelyben a III. Napóleon által kialakított uralmi központ egymás ellen játszotta ki a burzsoáziát és a proletariátust, így bizonyos mértékű önállóságot nyert mindkettővel szemben. A Kádár körüli vezetési központ hasonló módon egymással tartotta sakkban a neutralizált néptömegeket és a motivációjában szintén takaréklángra állított apparátust. Az erőszakszervezettel paralizálta a tömegek ellenállását, de paralizálta az apparátusét is azzal, hogy szükség esetén módjában állott (volna) a tömegek funkciellenes indulatát úgy mozgósítani egy neosztálinista puccsveszély esetén,

hogy a tömegindulat kezelhető maradjon számára, ne csússzon ki az ellenőrzése alól. Erre az amnesztia mint a tömegek felé tett reális kedvezés és egyben szimbolikus megbékélési gesztus adott lehetőséget. Ez a kapcsolat nem állt Hruscsov rendelkezésére, aki emiatt nem tudta ezt a modellt a Szovjetunióban kiépíteni, s végül áldozatul esett az apparátus nyomásának.

Ebben a tekintetben a kádárizmust a megvalósult hruscsovizmusnak tekinthetjük, melyet maga Hruscsov nem tudott megvalósítani. Más tekintetben azonban a kádárizmus inkább a brezsnyevizmus előfutára volt a hatvanas években. A hruscsovizmus is neutralizált szélesebb tömegpolitikai értelmében, de nem dezideologizált, hanem saját ideológiát is épített. A XXII. kongresszus meghirdette a proletárdiktatúra felváltását az „össznépi állammal”, az állam elnyomó funkcióját a „kommunizmusra való átmenet szakaszában” csökkenteni akarta a „gazdasági szervező” és a „kulturális nevelő” funkció javára. A hruscsovizmust a szocializmus fejlettebb szakaszának nyilvánította, mint a sztálinizmust.

A kádárizmus – mint később a brezsnyevizmus – dezideologizált. Nem keresztelte át a rendszert népköztársaságról szocialista köztársaságra. A kongresszusokon nem jelezték, hogy az ország hol tart a kommunizmus felé vezető úton. Nem bíralták a sztálinista ideológiát, mivel ez a „Nagy Imré-s” revizionizmusnak tett engedményként hatott volna, de éreztették, hogy az örökölt ideológiát nem veszik komolyan. Az ideológia erodálódott, beporosodott. Helyére nem került újabb. A kádárizmus ideológiája egyetlen tömondatra redukálódott: „1956-ban ellenforradalom volt.” Aki ezt elfogadta, annak nem kellett hinnie az értéktöbblettörvényben és a profitráta süllyedő tendenciájában. Járhatott templomba vagy táncházba, és hajbókoltatott a Nyugat előtt.

A blokk „szétfejlődése” mozgásteret biztosított a Kádár-vezetésnek, hogy kitérjen Moszkva olyan irányú nyomása elől, amely ennek a modellnek a feladására szeretne volna kényszeríteni. Ezzel vált a „tábor legvidámabb barakkjává” (jól értsük: nem az üdültábor legszébb kempingházáról van szó, hanem a börtön legkibírhatóbb cellájáról). A kádárizmus lakhatóbbá tette a rendszert, de éppen ezzel csökkentette a feszültséget, amely a rendszer meghaladására készíthetett volna. E kettőből áll az öröksége. ♦ (1998/1.)

NÉVJEGY

SZABÓ MIKLÓS

Budapest, 1935. május 6.
Budapest, 2000. szeptember 22.

MUNKÁSSÁGA

Egyetemi hallgatóként részt vett a Petőfi Kör vitáiban. 1958-ban szerzett diplomát, ezt követően nevelőtanár, majd 1959-től az MTA Történettudományi Intézetének könyvtárosa, 1967-től tudományos munkatársa. Elsősorban a 20. századelő újkonzervatív, jobboldali, jobboldali radikális mozgalmainak eszmetörténetével foglalkozott, később ezt kiterjesztette az egész 20. század eszmetörténetére. A hetvenes évek harmadik harmadától a magyar demokratikus ellenzék aktivistája, számos szabadegyetemi kurzus (Repülő egyetem) előadója. Elsősorban a hazai és nemzetközi kommunista mozgalom politika- és eszmetörténetével foglalkozott. 1979 és 1986 között publikációs tilalom alatt állt. Írói álneve Fortinbras Jenő, illetve szovjet témájú írásaiban Kibicz Gyula volt. Részt vett az 1985-ös monori összellenzéki találkozón, amelynek egyik előadója volt. 1988-ban a Szabad Demokraták Szövetsége alapítója, 1990-től országgyűlési képviselője. Ettől kezdve politikai tevékenységén túl elsősorban emlékezetpolitikai kérdésekről írt.

FŐBB MŰVEI

Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok (1989); Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék (1995); Viszonylag békésen (2000); Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918 (2003); A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal. Szabadegyetemi előadások, 1980–1988 (2013)